

ПРИВАТИВНИ ПРЕФИКСИ НЕ- И БЕЗ- У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

БОГДАН Л. ДАВИЋ

Филозофски факултет, Сарајево

UDK 808.1-55

По својој основној служби у реченици и по врстама ријечи, школски схваћеним, НЕ спада у партикуле или ријечице, а БЕЗ у предлоге и захтијева генитив иза себе. Овдје ће бити ријечи о њиховој творбеној улози, па их стога смијемо назвати и префиксима, јер они то збиља и јесу у наведеној улози. Помоћу њих твори се позамашан број именица, придјева, партиципа и замјеница, а такође знатан број прилога. Има чак и извјестан број глагола у којима су префикси НЕ- и БЕЗ- срасли с основном глаголском ријечју. То је незнатан број глагола, јер се код већине глаголских ријечи ови префикси понашају посве другачије неголи онда кад стоје уз именске ријечи.

Префикси којима се исказује одсуство неке особине или се пак негира њена заступљеност у придјевским, именским, прилошким, замјеничким и глаголским ријечима — зову се привативни предмети. У нашој старијој лингвистичкој литератури, поглавито на хрватској страни нашега заједничког језика, називали су их *лишавним* (дериват од вб. *лиштити*) префиксима — јер се помоћу њих казује да је неки предмет лишен дате особине која је изражена корјеном ријечи. У овоме раду, и за ову прилику, размотрићемо привативне предметке само код именских и придјевских ријечи, јер су они у њима и понајбоље заступљени.

Привативне предметке НЕ- и БЕЗ- пропратио сам у 5 словенских језика: у старословенском, руском, српскохрватском, чешком и пољском. Вјерујући да би саопштавање свих резултат истраживања о овој теми било гломазно, ограничио сам се овдје само на ситуацију у 3 словенска језика: на *старословенски*, *руски* и *српскохрватски*. У настојању да овај рад буде максимално јасан и конкретан, сажео сам излагање до крајњих могућих граница.

Већ на први поглед опажамо, чисто емпирички, да је од двају наведених предмета боље заступљен НЕ-, и то у свима словенским језицима. Овај привативни предметак је *индоевропски* по својој етимолошкој поријеклу, а заступљен је у свима индоевропским

језицима — са незнатним варијацијама у фонетичком саставу. Словенски привативни предметак БЕЗ- заправо је преводни калк са грчког језика, гдје он гласи А- или АН-. Међутим, и овај грчки привативни префикс је индоевропског постања — јер се лако може извести из α -привативум, која је постала од слоготворног н.

Чини се да је у словенским језицима привативни предметак НЕ- старији од привативног предметка БЕЗ-. Многе чињенице упућују на то, између осталог и знатна превага првога предметка над другим. Као слависта са дужом наставном праксом, често сам био у прилици да прелиставам двојезичне рјечнике словенских језика: српскохрватско-руски, српскохрватско-пољски, српскохрватско-чешки; а још чешће сам употребљавао те исте рјечнике у супротноме смјеру, дакле: руско-српскохрватски, пољско-српскохрватски, чешко-српскохрватски. Тако сам некако узгред, без посебне истраживачке намјере, опазио да је у модерном руском језику — привативни предметак БЕЗ- знатно боље заступљен у творби ријечи неголи у српскохрватском. Одатле сам кренуо у свјесно и намјерно истраживање тога феномена и тако је настао овај рад.

Ако би се неко од млађих слависта заинтересовао за ову појаву, могу одмах да понудим почетну литературу: о привативном предметку БЕЗ- у руском језику писао је Обнорскиј (*Избранные работы по рускому языку*, М. 1960, стр. 200 и даље).

Већ унапријед можемо рећи да се репартиција ових двају привативних предметака у руском и српскохрватском језику не слаже, унаточ блиској сродности њиховој.

Ексерпција примјера за овај рад извршена је на следећим рјечницима:

- 1) Ф. Миклопич, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, 1865.
- 2) Ф. Миклопич, *Шестиязычный словарь словянских языков*, 1885.
- 3) С. Ј. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва, 1963.
- 4) В. Пољанец, *Рјечник руско-хрватско-српски*, Школска књига, Загреб, 1966.
- 5) Н. Толстој, *Србохрватско-руски словарь*, Москва, 1970.
- 6) *Srbocharvátско-český slovník* (издање ČSAV, Praha, 1982).
- 7) Ј. Бенеш, *Хрватско-пољски рјечник*, Накладни завод Хрватске, Загреб, 1949.

Пољанчев рјечник нуди нам око 200 ријечи творених помоћу привативног предметка БЕЗ- и око 600 ријечи изведених помоћу привативнога предметка НЕ. Занимљиво је да и други школски рјечници ове величине и намјене (двојезични) чувају приближно исти омјер — у заступљености двају наведених предметака у српскохрватском језику.

Богату грађу нуди и поменути нови рјечник Чехословачке академије наука. Од укупнога броја од 50.000 ријечи овај рјечник садржи око 1.000 лексема које су сачињене помоћу двају привативних предметака. А то је одиста позамашна цифра!

Овдје ћемо понудити само она запажања која би — по нашој процјени — могла бити занимљива за слависте који се баве творбом ријечи и семантиком:

1) Прије свега, пада у очи добра заступљеност обају предметака већ у старословенском језику, гдје је посебно карактеристична израженост привативнога префикса БЕЗ-. Нема сумње, ову чињеницу ваља приписати непосредном утицају грчког језика и право-ме мноштву калкова књишког поријекла — који су настали у ономе првом валу општесловенске писмености, из доба словенских првоучитеља и њихових сљедбеника.

2) Одатле је ова творбена тенденција директно прешла у руски књижевни језик. То је сасвим увјерљиво ако се узме у обзир удио црквенословенског језика (руске редакције) у изградњи рускога књижевног језика. У славистици је познато да је староруски (књижевни) језик заправо слитина (легура) — у којој је готово немогуће разлучити елементе рускога народног говора од црквенословенске стихије. Додуше, ове двије саставнице рускога књиж. језика биле су издиференциране у различитој жанровској употреби, па једино ту можемо пратити лексичко, гласовно и обличко раслојавање старога руског књиж. језика — дакле само на функционалној равни.

3) Чињеницу да је у српскохрватском књиж. језику употреба привативних предметака знатно скучена, а поглавито предметка БЕЗ-, није тешко објаснити: нови српскохрватски књиж. језик и нема, заправо, правога континуитета, бар не онако израженог као што га имају руски или пољски језик (у словенскоме свијету). То важи за обје варијанте сх. књижевног језика, али на различит начин: на српској страни континуитет старије писмености грубо је прекинут Вуковом реформом, а на хрватској страни континуитет је прекидан територијално — и то у више махова. Због свега тога наш књижевни језик, нарочито у својој источној варијанти, још увијек нема правога књишког карактера — осјетна је његова народна, новоштокавска основица. Ово се огледа и у извјесној *крутости* творбе *ријечи* у источној варијанти, док је она у западној варијанти нешто еластичнија.

Занимљиво је да се пропрати удио привативнога предметка НЕ- у творби, и то *по врстама ријечи*. У својој основној функцији он се, несумњиво, најприје појавио код глагола, јер је у њиховој природи да исказују *потврдну* и *одричну* радњу, афирмативан и негативан суд.

У глаголским ријечима служба и функција овога предметка доста је *аутоматизована*, па се тиме може донекле објаснити и доб-

ро очувана самосталност овога предметка уз глаголе: он обично не сраста са глаголом у једну ријеч. То важи само у начелу, али у словенским језицима има појава које ограничавају овакву тврдњу. Тако, на примјер, у руском језику има двадесетак глагола у којима је привативни предметак НЕ- срастао са глаголом, па се добило и дјелимично ново значење, не само обично непирање: *неволити, неважничати, негодovati, недоверјати, недоглядвати, недолубливати, недомогати, недомеривати, недоразумети, недосиживати, недоставати, недоумевати, незамай* (не дирај), *нездоровитися, немоу, немочу, ненавидети, нерадети* итд.¹

Још је више оних руских глагола у чији је састав ушао привативни префикс БЕЗ-: *бездельничати, беззаконничати, обезудити, безмолствовати, бесславити, безумствовати, бесчестити, бесчинствовати*... итд.² У српскохрватском језику има нешто глагола сложених помоћу привативног префикса НЕ-, али знатно мање неголи у руском: *немати, нећу, немој, недостајати*... итд. Број глагола који су сложени са префиксом БЕЗ- у нашем језику нешто је већи, али ни он не достиже број сличних творби у руском језику (на примјер, *беспосличити* и сл.). У овоме слиједу размишљања не можемо заобићи ни чешки језик: досљедно писање негације НЕ, састављено уз глаголе није само пука правописна чињеница, али о томе другом приликом.

Из глаголских ријечи привативни предметак најприје је прешао у придјеве и *придјевске ријечи*, на примјер у партиципе пасивне и активне. То у доброј мјери потврђују старословенски и руски језик, тј. управо они словенски језици који су најбоље сачували партиципе. И данас се у израженом афинитету привативног предметка НЕ- огледа то да се веже уз одређене типове придјева у српскохрватском језику, а такође уз одређене типове придјева и партиципа у руском језику. У нашем језику сасвим су честе и живе су формације типа: *недопечен, недоклан, недотучен, недовршен*; затим творевине типа *неупоредив, неухватљив, незајажљив* и сл. Ове последње формације приближно одговарају латинским придјевским творевинама са завршетком на *-билис*.

У руском језику привативни предметак НЕ- радо се везује уз партицип презента пасивни (што је запазио наш велики слависта Р. Кошутин): *невозвратимый, невозмутимый, незаменимый, неизмеримый, неистошмый, неминуемый, необитаемый, необходимый, непреодолимый, невыносимый, невыразимый, непроходимый, неразде-*

¹ Превод: *принудити се, не осјећати се добро, негодовати, не вјеровати, не сагледати, не вољети, боловати, не домјерити (до краја), не схватити, не разумјети, не излећи (квочка), недостајати, бити у недоумици, бити болестан, боловати, мрзити, пренебрегнути.*

² Превод: *беспосличити, понашати се незаконито, истребити становништво, ћутати, срамотити, лудовати, чинити срамоту, понашати се недолично.*

лимый, неразрушимый, неукротимый, неуловимый, немолимый, неутомимый, непостижимый...³

Веома је занимљиво како се привативни предметак НЕ- понаша кад је удружен са замјеницама: у свима словенским језицима помоћу њега се од односних/упитних замјеница творе неодређене замјенице: *неко, нешта, некоји, некакав, нечији*... (у српскохрватском језику). У руском пак језику дошло је при таквом удруживању префикса НЕ- са замјеницама до занимљивих семантичких помјерања, која су се затим пренијела и на замјеничке прилоге. Илустроваћемо појаву сљедећим примјерима: *нечего*=нема шта, *некому*=немаш коме, *негде*=нема гдје, *некуда*=нема куд, *не о чѐм*=нема о чему, *не о ком*=нема о коме итд.

Од великог је интереса могућност удруживања привативног предметка НЕ- с именицама, што је доста добро заступљено и у руском и у нашем језику. Изгледа да именица лакше прима овај префикс уколико је њено значење апстрактније. Међутим, код именица је срастање привативног предметка лишено оне аутоматичности која је својствена истом процесу код глаголских ријечи. Осим тога, партикула НЕ уз глагол не само што чува своју самосталност већ обично има и значење праве негације — по правилу. Код именица то није тако, јер уз именицу привативни префикс НЕ- најчешће означава *недовољност, недостатност* особина — које чине семантички збир неке именице (на примјер, *нечовјек, нерадник* и сл.).

Привативни предметак НЕ- уз прилоге представља заправо секундарну појаву (*незрело, неочекивано, нерадо* и сл.), јер је овамо доспιο из придјева, а у придјеве најчешће из партиципа или — у крајњој инстанци — из глагола. Углавном, сваки прилог који садржи овај привативни предметак — постао је од неке придјевске или од партиципске ријечи.

Биће занимљиво да се укаже — у које творбене (именске) категорије најлакше доспијева, и прима се, привативни предметак НЕ-? Одмах можемо рећи да су то *партиципи* (1 — партицип и глаголски придјев трпни), затим долази по реду *глаголска именица* на -ње (*незнање, недолажење, невршење* и сл.), потом формације на -ство (*неваљалство, нечовјештво, непријатељство*) и најзад именске творевине на -ост (*нечовјечност, несавјесност, неуредност* и сл.).

Како се из наведених примјера види, то су све суфикси с апстрактним значењем, а најапстрактнији је онај из глаголске именице — мада и он може понекад постати конкретан (*печѐње, орање* и сл.).

Навешћемо још неколико занимљивих опажања у вези с овим процесом творбе ријечи помоћу привативних предметака НЕ- и БЕЗ- у словенским језицима. Прије свега, морамо нагласити — да је ова творбена групација заправо један *отворен систем* нових ријечи, у свима словенским језицима. Разлика је само у томе — колико је

³ Примјери су преузети из Кошутине праматике.

уопште типка творба ријечи у појединим словенским језицима. Управо због тога ова група биће богатија у чешком и руском језику, а сиромашнија у српскохрватском.

У нашем језику лако се запажа да међу овако саграђеним ријечима има доста *славјанизама*, *русизама* и *бохемизама* (такав је код нас русизам *беспризоран* и сл. творбе). Уза све то ваља још напоменути да су многе овако сковане ријечи заправо пригодне (оказионалне) или су пак ауторски идиолексеми. Управо због тога можемо тврдити следеће: *приближно 50% оваквих ријечи из словенских двојезичних рјечника — звучи посве књишки и још нису примљене у општенародни језик књижевнога типа.*

Ако желимо чисто лингвистички расуђивати о оваквим именским творевинама, саграђеним помоћу двају привативних предмета (НЕ- и БЕЗ-), онда морамо признати да то и није појава чисто морфолошка и творбена, већ добрим дијелом и *синтактичка*. Наиме, ово је питање уско повезано са начином и *системом негације* на нивоу реченице (у словенским језицима). Илустрације ради навешћемо огромну *разлику* између руског и нашег језика, која постоји баш у овом погледу: у српскохрватском језику *обично се, и најлакше, негира глаголска ријеч*. Ако сад наше расуђивање подигнемо на ниво синтаксе, то значи да се код нас обично *негира предикат*. У руском језику, напротив, *негирати се могу сви чланови реченице*: не само предикат и субјекат, већ и објекат и прилошке одредбе. На *морфолошкој равни* то значи да се у руском лако негирају не само глаголи, већ исто тако именице, придјиви, замјенице и прилози. Ово је веома значајна појава за испоређивање двају језика на синтактичком, обличком и творбеном плану.

Од осталих занимљивих појава које су у вези са творбом именских ријечи помоћу привативних предмета НЕ- и БЕЗ- у словенским језицима констатујемо још следеће:

1) У руском књижевном језику има извјестан број изведеница (или сложеница) у којима су заступљена оба привативна префикса, у једној те истој ријечи, и то један до другог. При томе на првоме мјесту стоји НЕ-, а одмах иза њега долази БЕЗ-. Илустроваћемо појаву следећим примјерима: *небезынтересный, небезвредный, небезвыготный, безграмотный, безгрешный, безобидный, безопасный, безосновательный, безразличный, безупречный, безизвестный, безскорыстный, бесполезный...* У српскохрватском језику таквих придјевских творевина нема уопште.

2) Карактеристична су нека семантичка помјерања код оваквих творевина у руском језику, на примјер у прилогу *безвременно = прије времена*. Имамо га у фразеологизму *он безвременно скончался = преминуо је прерано*. У наведеном руском фразеологизму не може се посве искључити страни утицај, западноевропски. Код Његоша је исти смисао исказан синтагматски: *»Младо жито, навијај класове / Пређе рока дошла ти је жњетва!«*

3) Веома је занимљива дистинкција, у свима словенским језицима између творби помоћу привативног предметка НЕ- и онога помоћу БЕЗ-. Овдје ћемо је илустровати примјерима из руског језика. Руски придјев *бесчеловечный* значи 'суров, свиреп, нељудски'; а придјев *нечеловеческий* значи 'надљудски, изнад људских могућности' — на примјер, у синтагми *нечеловеческое усилие* (надљудски напор) и сл.

4) У свима словенским језицима дешава се да се одржи неки изведени облик са префиксом НЕ-, а да се при томе *изгубио основни облик* — без тога привативног предметка. У руском језику има придјев *нелепый*, али нема *лепый*; има *нелепица*, али нема *лепица* (овај придјев значи апсурдан, бесмислен, луд). Тако се и у нашем језику очувао придјев *незграпан*, али немамо *зграпан*. У пољском језику има синтагма *zgrabna babka* — што би приближно одговарало нашем *складна жена* или пак рускоме *стройная девушка*. У српскохрватском језику постоји *непогода* (временска), али немамо *погода*. Међутим, Пољаци и Руси имају и *погода* (лијепо вријеме, или уопште метеоролошко вријеме — без обзира какво је).

У српскохрватском језику има још једна занимљивост, а то је значењска опозиција између *беспослен* и *беспослица*, на једној страни, и *незапослен*, *незапосленост* — на другој. Беспослен је онај који се сам довео у то стање, који не жели да ради; а беспослица је назив таквога стања. С друге стране, *незапослен* је онај ко је на бироу рада, ко би жарко желио да добије неки посао, али за њега нема никаквог ангажмана (бар за неко одређено вријеме). Према томе, *незапосленост* је еквивалент руској именици *безработица*, пољској *bezrobocie*, чешкој *nezamestnání*, француској *le chantage* итд. Из тога произлази и закључак да се у оваквим творбама значење *не може извести алгебарски, збиром творбених компоненти*.⁴ На овакве случајеве треба посебно пазити при учењу словенских језика, чак и онда кад је студент Словен.

У овоме кратком излагању, презентираном овако како јесте, циљ је био само да се укаже на значај привативних творбених предмета НЕ- и БЕЗ- у словенским језицима. Њихов удио у творби ријечи заиста је велик у свима словенским језицима, али танано варира од једнога језика до другог и у томе се крију значајне финесе ових форманата. Пошто се наведени префикси удружују не само са глаголима већ и с партиципима (пасивним и активним), затим са правим придјевима, с именицама и са прилозима, удио привативних предмета је огроман у творби ријечи — па би му ваљало указати више пажње и у школским граматикама словенских језика и у практичним уџбеницима појединих словенских језика.

⁴ На оградама наших градилишта често сусрећемо неправилно сročен натпис: »Беспосленим улаз забрањен!«. Исправно би било: »Беспосленима строго забрањен улаз (уопште)!«, а »Незапосленима само забрањен улаз!«

ПРИВАТИВНЫЕ ПРЕФИКСЫ НЕ- И БЕЗ- В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

Автор рассматривает привативные префиксы не- и без- в славянских языках, в основном и существительных. Анализу подвергаются примеры из старославянского русского, чешского, польского и сербохорватского языков.

Автор считает, что эти префиксы сначала появились у глаголов и только позднее перешли к прилагательным и существительным. Промежуточным звеном были причастия, по всей вероятности, поскольку они являются некоторым переходным образованием между глаголом и существительным.

В настоящей статье обнаружены очень интересные несовпадения в распределении названных префиксов в отдельных славянских языках.